

քաղաքային միութիւնն անշնորհակալու եւ ծիծաղելի ցնորդ մը համարեցան — կամ՝ վասն զի աէրութեան մէջ բնակող ուրիշ ազգայնութիւններուն հետ չգտան յարաբերութեան ու շշափման հէտեր. — Հապա գործածեցին, վասն զի զգացին, տեսան ու իմացան, թէ իմելքով ապկեր եւ շրջահայեցութեամբ գործելու է: — Մասնակցեցան հունգարացւոց ամէն ուրախութեանցն ու վշտացը. վասն զի իրենց կէնաց տեսութեանն ու ըմբռնմանը հաւատարիմ մնալ ուղերդ՝ քաղաքական պարտաւորութիւնները՝ չէ թէ պարզապէս ըմբռնեցին ու հասկրցան, հապա նաեւ զանոնք ամէն ժամանակ պատուով ու հաւատարմութեամբ կատարեցին:

Բայց աս հայրենասիրական պարտաւորութիւնները հայ ազգը՝ արժանիք կամ անանկ արժանիք չի համարիր, որնց համար, իրեւ ազգայնութիւն փոխարէն կամ հատուցում մը ինդրէ: Զէ: Որեն երբեք առաջնորդ չեղաւ այն փափառն՝ որ իր հայրենասիրութենէն քաղաքային կամ բարյական դրամազլուխ մը շինէ:

Այս տիտղոսով հայ եպիսկոպոսութիւն պէտք չէ: Հապա պէտք է այն տիտղոսով՝ որ Հայերն իրաւունք ունին եպիսկոպոս ունենալու՝ 1868ին օրինաց ԽԴ. յօդուածին վրայ յենլով, — որ օրէնքն 1905ին ամրացուեցաւ: — Եւ ինքնորինութիւնը (auto-nomie) կ'ապահովցնէ ազատութիւնն ու իրաւանց հաւատարութիւնը՝ նաեւ հայ ազգին համար:

8. Ա.

ՑԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԺԱՆՈՒՅԹ ԱԳՐՈՆՈՄԻ ԽՈՎԱԿԱՆ
ՍՅԷՐԳՈԼՈՑ ՊԵՏՐՈՎԻԹԵՐՆ
ԵՐԵՄԱՆ ԶԵԼԵՊԻՌ ՖԷԾՄԻՒՐՃԵԱՆ

Գ. Լ. Ա. Խ. Ա.

(Հունական-թիւ)

ՏՈՂ 65: Եէնի Գարու:

ՏՈՂ 67: *Փափազ Գուլէսի, Խմա քահանայի բուրգ, Յուստիանոս կայսեր զօրապետ Վէլիսասիրուիփ անունվը ճանշուած հին աշտարակի մը մացորդը որ նէնի Գարուի ծովուն բացը կը տեսուի էր: Փափազ Գուլէսի կոչուելուն պատճառն ան է, որ ինչպէս երեմիա յաջորդ տողովը կը յայտնէ, Գարութ պատրիարքին փոխանորդք քանի մը Քահանաներու հետ տաճիկներէ Խեղդամահ ըլլալով, այդ բուրգէն ծովը նետուած էին:

Այս Փափազ Գուլէսին՝ որ երեմիա Զէլէպիի ժամանակ կ'երեւէր գեռ ծովին մէջ, անհետ եղած է յետոց երբ շինուած է արդի Եէնիդարու ըսուած թաղը, զոր կազմել տուած է Ալուդան Մուստափա Գ:՝ արուեստապէս ծովը ցամաքի փոխելով:

Հեճրէթի 1174 թուին, այսինքն՝ Քրիստուի 1760ին է որ տեղի ունեցած է այն, եւ աչա թէ ինչ կը գրէ այս մասին ժամանակակիցն Սարգիս Դպիր Սարափ Յովհանն Ալուդանէսեան իր և Պոլսց Տեղագրութեան մէջ:

“Յորորդ գոււան է Եէնի Գարու: Եւ առ կայ ի մէջ ծովուն պարզ մի, որ Փափազ Գուլէսի կոչէ, Քահդամահ ինքնույ անդամունք քանի մը քահանայից Հայոց ընդ վերին դաւթիր պատրիարքին պաղպահ: Եւ քանդի՞ պահ մասն ծովուն յետոց ի մարման ժամանակի լաւալ հոգով ցամաք եղեւ հրամանաւ Սուլքան՝ Մուստափայի Երրորդի:”

“Յորորդ ի թաւականի հեճրէթին 1174 ի 27 երրում աւուրն մահարէմի շինել ըսկաս ի արեի շէմմէն մեծ յագերույ զգեցեցեաւն և զլյալըսկութ մէկիթն զայն, կուշեցաւ յարէի ճամփի, ու ընթեր ըստուր չշմէնի եւ Գոսպային, եւ աւարտակ, յացոց ի թաւականի հեճրէթին 1177, յեճրէմ աւուրն բէմեզանի: Որ նախ ունէր զմի մինարէ, եւ ապա՝ միւս եւս յաւելաւ զինի եօթն աման զոյտ եղեւ, նման պարց թգւական մէկթաց: Որոյ մանեսիմ քարամիքն եւ հոգվքն, որը եկին ի փորուաեց հիմունիկութեան նորին՝ լուսցեալ զման մի ի ծովէն առաջի եէնի գափու կու-

1. “Նէնիք: Զորէ խունց ունենի, ինձինեանի,

1804, Աճենարկ. Հասոր Ե. էջ 108:

2. Ինձ սեպհական Զեւագիրը. էջ 25-26:

շընել դրանն կոստնզնուպուսի, ցամաք գետին արար: Ար անկանի ի հարաւակովն բարպին, և է առ առեղի մի կայսեցաւ ընդ մէջ գումակափուք, և առանձինոց անթեր պարսին: ուր և յոլով ծախիւք վեն բազումն եւ մեծամեծ պիլ ուստե՛ աստի եւ անոր ի կրծեց բենել առավ: և ի ճով անդր ընկենըլի՛ ընդշիմակաց արար զի՞ արեան կատարութեան, որք ՚ի բանուէ հարաւայի՞ն հոգոյն հարկանն զտելին զոյնուակ. եւ այսպէս ցամաքեցուցեալ զօնի՞ն եւ գետին արաբեալ հրամայաց առա զամանել եւ առա ըսդ Հայութեանցուտա, որ բառն չեն եւ բոլով յօդեւալ. թուունին յուու ՚ի նէվ: Ալ-ա՛ որչ զորքն այն վերցիւեալ Թայց ՚ի մէջ շինա ածոցն աղորիկ, եւ էն պիմ գունատուն բանիացն ուրբ թաղի:,,

Հայ քահանաներուն վրայ կատար ուած թուըք իմքամական ոճքագործութիւնն ի սպառ անհետ առնելու, մոռացութեան մէջ թաղելու համար էր արգեօք, որ Սովորան Մուսատաֆա գ. Մարմարայի այդ ծովափը ըորցնելով ցամաքի վիրածեց. իր նախորդներուն գործած մէջ զերոնականութիւնը վարագուրել, բնաջինջ ընել ուզեց այդու, առանց մտածելու թէ պատմութիւնը դարեր յետոյ կնար սակայն հաւատարիմ արձագանքն ըլլալ այն աղիորորմ ճշչե. որուն եւ աղաղակիներուն, զզրո հէք Հայ քահանաների արձակեցին անշոշաւ երբ չարաշարօրէն խեղդամահ կըլլային, ով գիտէ իրենց որ գործած յանցանքն համար:

Բարեմախտարար այդ արուեստակիերտ ծովացամաքը կը յատկացուի բնակութեան միայն եւեթ Հայերու, որոնք հարկաւ անոր ներքեւն անդոնդասոյզ թաղուած մարտիրոս - Հայերուն յիշատակի սիրյոյն դաշին հաստատուիլ հոն:

Ենի Գարու հայարնակ թաղը սակայն տարիներ յետոյ կը լափուս սոսկալի հրդեհէ մը, ինչպէս կ'աւանդէ դարձեալ Սարգիս դպիր, գրելով՝

“Այս տեղի ինքարուին՝ զոր ես մուսուտափա արքայ բուրգովին հայսաեա ժողովուեան, որք շնեալ առան բնակեան ի նոսին, ապա գրեթէ զինի ամաց քան եւ երկուց՝ ի ինել մեծի հրկեզութեանն առամ պոյս ի թօսւականի հիմքեթին 119: (արտինին 1782ին), բուժնակա այցեցաւ յամին գարան ըստ մի առնք բնակու թեանն ուրիշ առ ուրիշ երեւէ այն է մինումն երիթորդական, որ յետոյ շնեաւուր:

Արդիշ տեղի մ'ալ.

“Ա Յոթ անցեալ հունին զպարազոք իրբեւ զափիեզօց գաղան անձին հրդեհեաց զպասմանց գերանանէն, որ ՚ի գուրսն Ենիկարուի: Խսկոյն ոչնացուցմանը լափեաց եւ անձնա ապա, որ ին կայ անդ եւս արտաքը նոր գորանն Ենիկարուից զուռնն հոյոց եւ զեղեցիկ խանչէխանէն, զզր լցուանենել եղ ուութան մնատափայն ու շնորհեց գանձեան մերյոս ազգի իրբեւ զպեկիւլար շնեար: — Եւ զոյի վայր զոր իրբեւ զնորաշէն գիւղ մի էր, առժամայն սընեաց ՚ի

զպիրեան ժաման: Որպէս թէ չըր անդ շնեակալ շնեա ինչ եւ կառուցեալ զուռնն այնքան գեղեցկալէնս: բայց միայն երեւէին ծրինէլցը տանց ցցեցւալք, ուուրց իմացեալ ինին թէ եղեալ է երբեմն աստ շնուռ թիւնք տանց:”

Ենին Գարուի պատմութեանը մասին շատ կարեւոր են Սարգիս Դպիրին արձանագրած սցն կիլին պարբերութիւններն, որոնցմէ հիտեւցուն ներով կարելի է ըսել թէ այդ հայարնակ թաղը վերաշնուռած է՝ գէպի 18րդ դարուն վերցիւրը: Անեցած են հոն Հայերը եկեղեցի այն ասեն. ոչ, գժբախտաբար, ինչպէս կիմանանք Սուլդյան Մուսադաֆայի կեանքը պատմող գրու ածքի մը, զըր շարադրոս է նոյնպէս Սարգիս հաննէսեան, 1770ին վերոյիշեալ Տեղաբրութենէն շատ առաջ, եւ որ սեպհական է մեր ընտանիքին: ահա թէ ի՞նչ կը կարդանք հոն,

“Եւ այլ զի՞ն երկարեցից զգործոցն թագաւորի պարուիկ Մուսադաֆայի, զի իրատիւք առն ուրութ չափու ալոյ կոչեցի՝ զամ պիտոյիցն քաղաքին հաս ի նոյնունց առ ինքն գրաւեաց եւ ի Լանկայի Խելի Խարսն զգով թեալ ցամաքեցոյց բազում ծանիք եւ աշխատուք, եւ իրիր ցամաք զպիար տանց շնեան վանական մերյու ազգի խափելով, թէ եկեղեցի եւ շնել ատցից ենդ, եւ զույի եկեղեցուոյն իսկ յառաջացաւէ, որ մինեւ ցայմէ կայ աղջին: Որ յուու այնու բարումք ի մէջ բարպար զուռնն իւրեանց թաղեալ եւ վամաւեալ, անդ զուռնն իւրեանց անպհանականին:

Թերեւս անցմամբ ժամանակի Հայերն ունեցան հոն մասուուիկ մը գոնէ, բայց անելի անցեալ գարու առաջին կիսուն է, որ կը շնուռի հոն “Ս. Թարթողովիմոս”, առաք աշանդերուն նուիրուած եկեղեցի մը, որ ինչպէս կը յայսոնէ Անոր արձանագրութիւնը, հիմարուած է 1846 Ապրիլին¹ Զուհամն Մատթէոս Պատրիարքի ձեռքիվ: Այս եկեղեցին վերջին տարիներուն մէջ մասնակի նորոգութիւններ կրած կանգուն է ցայսօր, քովն ունենալով նաեւ Առաքիլոց-Հայկանուցան երկնեալ վարժարանը՝ բացուած 1850ին:

Եկեղեցոյն փակը թաղուած է 1874ին Մկրտիչ Փէշտիմաթեան բարերարը, ինչպէս նաեւ տիկին Մոսիկեան որ վախճանած է այս տարի:

ՏՈՂ. 68. “Դաւիթ Փաթրիքի վեթիլ, Յայունի չէ մզ անունն այս պատրիարքական փոխանորդին, ոչ ալ անոր հետ խեղդամահ

¹ Ապարագ. Հայոց Աւ. Պէրպէրեանի, Կ. Պոլիս 1871.

եղած քահանաներունը: Խսկ Դաւիթ Փամբիրը,
Կ. Պարոյ այն Պատրիարքներէն է՝ որ չըստ ան-
գամ Աթոռ բարձրացած է, եւ որուն ոչ մէկ
կարեւոր գործը կը յիշատակուի:

Էջմիածնի նուրակ մըն էր սա, եւ ճանչ-
ցուած էր՝ Դաւիթ Արեւելցի անունով¹.
Ա. անգամ Պատրիարք եղած է 1639—1641
Զաքարիա վանեցի վարդապետոն տեղը. Բ. ան-
գամ 1643—1644, խաչատոր Սեբաստացի
Պատրիարքը վար տանել յաջողելով: Երրորդ
Պատրիարքութիւնը ըրած է 1644—1649 յա-
շօրդելով Թովմա Իւրիացոյն, որ զիքը գա-
հընկեց ընել տուած էր 1644ին եւ կիւրոս
արտորել տուած². Խսկ Չորրորդ անգամ 1650—
1651, այս անգամ Պատրիարքական պաշտօնը
չէ թէ վարդապետի մը կամ եպիսկոպոսի մը
ձեռքէն առնելով՝ այլ՝ աշխարհական Տեղակալ-
ներու, որոնք զիքը տապալած էրն 1649ին,
կը տապալուէն իրմէն 1650ին եւ կը տապա-
լին զիքը գարձեալ 1651ին³:

Դաւիթ Արեւելցույն իրբեւ միակ գործը՝
կը յիշատակուի իր սոսկալի Հակոտակութիւնը,
այն ատաները Կ. Պողոս գտնուող լատին կրո-
նաւոր Կղեմէս Գալանոսի դէմ, եւ այդ առթիւ
իր ունեցած անտուհիմ ընթացքով Ազգին մէջ
ծագեցուած ախուր երկպատութիւնները,
որոնք գուցէ աւելի մեծ Համեմատութիւններ
առնուին, եթէ Խսկէնսէր Զելէպիի պէս ազրեցիկ
հայեր անենց առաջին առնելու Տարտարութիւնը
շունենային⁴:

Դաւիթ Պատրիարքին ունեցած այդ ան-
խոհմանթիւններուն զոհերն էին գուցէ իր փո-
խանորդն ու այն քահանաները, որոնք ինդու-
մահ ծովու կը նետուէն վերսորեալ Փափազ
գուլէսիւէն:

Իր Գ. Պատրիարքութեան երկրորդ առ-
բնէն 1645ին հայրի գում գարուի Մայր ե-
կեղեցին⁵:

Դաւիթ Պատրիարքութենն իյնալէ վերջ
ալ չէ կրնար մալ Կ. Պողոս եւ կը մէկնի դէպի
Քերիա (Հալէպ) եւ անկէ երուսաղէմ, ինչպէս
կիմանանք Վիեննայի Միհթարեանց վանքն եղած
Զեռագիր Հաւաքածոյի մը Յիշատակարանէն⁶:

¹ “Զ-Հ-Պ-Պ Պարոյ. Հայոց Հատոր Գ. էջ 622:

² Զամբաւան Անդր. էջ 624:

³ “Զ-Հ-Պ-Պ Պարոյ. Հայոց Հատոր Գ. էջ 628:

⁴ “Զ-Հ-Պ-Պ Պարոյ. Հայոց Հատոր Գ. էջ 623:

⁵ Անդր. էջ 624:

⁶ “Մ-Ր-Ց-Շ-Պ Հայոց Զեռ-Քրիստոն Հ. Ցաղեան,
Ամենա 1895, էջ 840-841:

Թէ ի՞նչ եղած է սա 1651էն յետոյ,
տղեկութիւն չկայ:

ՏՈՂ. 70: “Մերծ մեր տանն, ըսելով,
Երեմիա 2էլէպի կը յայտնէ: Թէ իր բնակու-
թիւնը գում գարու էր. եւ ուրիշ ուր կարելի
էր ըստ, երբ նիգը շարունակ Ազգ. Պատրիարք-
արքանի գործերուն եւ օրուան Պատրիարք-
ներուն հետ շիման մէջ էր, ինչպէս կ'երեւի
իր կենսագրութենէն:

ՏՈՂ. 71 եւ 72:

“Մերծ յեկեղեցեաց յերից՝
ալրդ կայ մին ազգին Հայկական,
Որ է սուրբ Աստուածածին՝
պանդիստից եւ մեր սփոփարանն, :

Երեմիայի ցցց տուած այս եկեղեցն է,
գում Գարուի այժմեան Պատրիարքանիստ մեր
Մայր Եկեղեցին, որուն առաջին Հիմնակութեան
Թուականը թէեւ յայտնի չէ, բայց շատ հա-
ւանական է ընդունիլ, թէ Ազգ. Պատրիարք-
արքնին հով Փոխադրուելն այսինքն՝ 1641էն
շատ տապա ըլլալու էր այս:

15րդ գարու հայ բժիշկ Ամբրոզովաթ
Ամասիացցն սեպհական ձեռագիր Սալմոն մը,
զոր ժառանգ ելու բախտն ունիմ այսօր եւ զոր
1480ին Կ. Պողոս մէջ Մատուիրոս անուն արե-
զայ մը ընդորիսակած է, իր Յիշատակարանին
մէջ Զալիխափիան Սուլըր Աստուածածինն
Եկեղեցւոյ մը անունը կու տայ սպազես.

“Արդ գրեցաւ սա ի թվ, Զիթ (929+
551=1480), ի յամնեան յովին ը.
մեծանամբաւ Կայսերանիստ քաղաքն
ըստամպաւ, ի դուռն չարախարան
ՍՈՒՐԲ ԱՍԾՈՒԱԾՈՒԱԾՈՒՆԻՒԾ. ով սուրբ
ընթերնողը, եւն,,”

արդեօք գում Գարուի Սուրբ Աստուածածին
Եկեղեցն է այս. եթէ այն, ապաբէն հարկ է
ընդունիլ, որ Ֆամբիհը զայն շորիչեց, գաւու-
ներէն բերել տուած Հայերուն, զորով մայրա-
քալագին այլեւայլ կողմերը բնակեցուցած էր,
ինչպէս տեսանք յառաջգոյն:

Այս Յիշատակարանը՝ զոր ամբողջու-
թեամբն հաստարակած իմ 1895ին⁷, տասն
եւ հինգ տարի առաջ գրուած է՝ քան Սուրբ-
մանացը Ո. Գեղորդ Եկեղեցույն հնութիւնն
յայտնող Յիշատակարանները զօրս տեսակը

⁷ “Արդրակենաց Սուրբունի Եկեղեց-լուսաց, Հանդէս
Ամսորեաց 1895, օգոստոս, էջ 246-249.

վերը։ Հարեւեանցի մասծութիւն մը այս ամենուն փայ բաւական չէ արդեօք ենթագրելու, որ թերեւս ֆաթիհը Կ.Պոլսոյ մէջ Հայոց Պատրիարքութիւն հաստատելով, անդ տեղն որոշեց նախ Գուման Գարուի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցն, ուրիշ յետոյ փոխադրուեցաւ Ա. Գերգի։ Իրաւ է թէ այս մասին որոշ ծանօթութիւն մը չկայ մը ձեռքը, բայց այս ենթագրութիւնս ընելու կը փորձուիմ առաջնորդուելով Ամբողովաթի Սաղմոսին Յիշատակարանին մէջ պատմուած մէկ ուրիշ կետեն, որ ուշագրութիւնս է գրաւած եւ է հետեւեալը¹.

“Յօրժամ” դաս մեծ խոնքքար (= հիւրեար) Սալտան Մուհամման ի վերայ ուզուն հասանայ եւ կոստրեց զայ արար փախտական, բային զերծեալ դաս ի թագիւթ, ու ու թագաւոր ենաւ ի խաթեան գաւառ ի պաշաճ թագիւթ կոչեցիւլ՝ պարեց եւ աւերեաց իւ գերի երեր ըստըմոլ սաղմոնարան մի լաւ եւ ընտիր աւրինակ, հանդիպեցա ամիրասպաթ թշշշցո եւ պասեաց զաւ ըբ Գերին զայն ի գերութնէն, ոյս երես ի թվ. ԶԻԲ. (1922+551=1473) ամին Դաւթեան, ի թաւականի Հայոց ՁԻԲ. (1928+551=1479) սուրբն խօսեացար արար զզաբաննեն աշ- Խարինին զպանցաւ, եւ զի զանցանան հզար զլի պատիրս, հետ ուրիշ ի կոստանդնուպոլիս, առ ուստի զպա- պետի մեր տէր Մաթեոսի Սեբաստացոյ, եւ Ա- րքահամ զպապետի պատիզոնեցյ, որ եւ զուորոյ ալ խօնդաբար թիւել էր զայն զպարհապատճեան հա- մար եւ օսման ոչ ասին յանձն լու համարեան զպա- նանեան են են, ուն թէ ժողով ունենաւ ի մատկանէն:

Սյս տողերը կարդապով՝ գմւար չէ
հետեւցունել, թէ՝ քանի որ Մարտիրոս Աբե-
զյան 1479ին Կիլիկիային և Պոլիս գալով,
կ'երթայ Մատթեոս եւ Արքային վարդապետ-
ներուն քով, զօրոնք Պատրիարքութեան հա-
մար բերած է եղեր Փաթիհ՝ Սուլդանը, Հարկաւ
ասոնք կը բնակիին արդէն Ս. Աստուածածին
եկեղեցին, որովհետեւ երբ Մարտիրոս իր Յիշա-
տակարանին մեջ Ամբրոսվաթին Սաղմոսը հօն
1780ին ընդորինակած ըլլալը կը յայտնէ,
Մատթեոս վարդապետին անոնն ալ ուսուցիչ
մակրիով կ'արձանագրէ, բաելով՝ “Եղբայրք,
յիշեցէ ի սուրբ յաղաւմս ծիր զԱմթեոս
վարդապետն որ ուսուցիչ է մեզ եւ խրա-
տիչ աստուածային սուրբ պատուիրաց³։”,
ին, որ կ'ապացուանէ թէ Մարտիրոս եւ ու-

րիշներ գտասեր կ'առնէին Մատթէոսէն, ուստի եւ միասեղ կը բնակէին Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ անպատճառ Գում Գարուինն էր, եւ 1480էն առաջ ալ գյուղին ունէր. որովհետեւ չենք գիտեր, ոռու առ այժմ, թէ այդ թուականին Կ. Պոլսոց ուրիշ մէկ կողմէն. Ար. Աստուածածին անոնով եկեղեցի մ'ալ ունեցած ըլլան Հայերոք. Սոլլամանասակիրի Ս. Աստուածածինը՝ որ Ս. Գէորգ եկեղեցոյն մէկ մասը պիտի ըստ պահարանն էր ինչպէս անեւ կյալուի, պէտքիթաշի, Օթքագիւղի, և էնիգիւղի, Ապալսի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին սեղը, շատ ժամանակին վերը է, որ շինուած էն:

Այսպէս Ամբողջվաճի Սաղմոնին մէջ յիշուած Զարդահակիան Ս. Աստուածածին եկեղեցին գումա Գարունը համարելով, իրաւունք կ'ունենանք լուսելու, որ մեր Պատրիարքարանն ալ հօն էր թերեւե այն ասեն, եւ միթէ Պատրիարքութեան համար բերու ած վարդապետներ Պատրիարքարանէ գուրս ուրիշ տեղ կընայի՞ն բնակիլ, եւ Ազգ Պատրիարքարանի 1641ին Սամանթիայէն գումա Գարու փոխադրուին ալ ապացոյ չէ, թէ անցեալի մը մէջ հօն կայան ունեցած ըլլալու էր այն, մանաւանդ երր երեմա 2էլլափ ալ իր տարիեզրական պատմութեան մէջ կըսէ, թէ Ս. Աստուածածին եկեղեցին Հայերու ամէնէն մեծ ուխտատեղին էր¹. այս մայիս բաւական չէր անոր հօնութիւնն աւելի յաղ ժամանակներու մէջ զնելու:

Ապագայ տեղեկութիւններու թողով լուսաբանել մեր վեցրադիեան ենթադրութիւնները, անցնիք ըստու, թէ Գումա՞ Գաբրիէլ Ա Աստուածածին եկեղեցին՝ զոր Զամշեան Միջ Կ'անուանէ², Կ'այրի 1645ին եւ տարիի Տը վերջը 1646ին գեղեցկապէս կը վերաշնորհի ձեռներեցութեամբ Տիվիկիցի Պողոս վարդապետին եւ Հայ ժողովուրդին ալ ամեն դասակարգի անհատներու, մանաւանդ Հայ կիներու անձնական բոտիներովն ու աշխատութեամբ³:

Այս վերաշնորթեան պատմութիւնը Երբեմի 2Ելքպի գրած է իր Տարեգրութեանց մթօ. ահա Թէ ինչ, ոսած է այդ մասին.

1. «Ցէւուիրած Ադրբայլանայ Սահմանին, Հանգեստ»
11. Տարբական պատճեն, էջ 247:

2 Վերեւի թէ այս վարդապետներն Եօվակիմ Պատրիարքին մահեն (1477) յեաց թերու ած են Ա. Պալմ. բայց չեն ուզած Պատրիարք ըլլալ. որպէս ետք արդէն 1478ին Պատրիարք Նիկողայոս է:

"Բայց մենք ու 1902, էջ 368:

“Պատմ. Հայոց Զամբյուղի Հատոր Գ. էջ 624:

“Եթե առաջարկությունը պահանջի առաջարկությունը՝

զ 368-9: «Պարմ. Հայոցը. Զամշեան, էջ 625. Էւ

44. 2-րից հաջող, Ալեքսանդր, Հ. Պ. ի օրինակը:

44 1804. Հասոր 6. էջ 129. մշ. պատմական շաբաթ

Digitized by srujanika@gmail.com on May 19, 2014. Page 85-86.

Digitized by srujanika@gmail.com

Digitized by srujanika@gmail.com

“Սիան չինել զի. Աստուածածինն ուր գրահցան
աստուածապաշտը և բարեւէրք յամ եկիղեցեաց՝ մա-
նաւառն եւ կենաց գրահցեաց առ ի շնորհիւն առնա-
հոգուց. Փալմային սիրով. զազդակէնն բազմահօք,
արիք եւ դրուի ոչ պայմ արք այց եւ կախար բա-
յանաց թագէնի որպէս գործառոր եւ զմակի ի
բառանալ եւ ի կըլ ցեկից եւ արիթից շնորհածոց եւնիթ
զամասարան նորա անառնեկ. Ունան ինք առաջի
այնքին զրաք տեսին աչք մեր ի նեճութիւն քրիստո-
նէց երանց անսին քաջ-քես, ուր զատ եւ ի զա-
քարտի սիրովիցի Պողոս վարդապետ մանակիեալ առ
ի յորդութեան աստուածասիրաց անձանց. թաւ կու-
տեցաւ ծանր շնորհաւծուն աստատուէն եւ յաւենան.
եւ առանաւն պայծառաւեմաք բազման յորդութեան
պատուց անմիտ զարդու նորացն եկիղեցւոյ Արքունի
քաղաքին ժաղարգութեան:

Բայց կերպեւի թէ տարիներ զերչը, Երեմայի խելաչառթեանը՝ այս եկեղեցին կը մատնուի մեծ հրդեհի մը, ուրկէ հրաշքով կ'ազատի, խըսկու կ'իմացնէ Երեմիա 73րդ տողն մէջ, երբ կը աւ՝ “Զայ շըմապատեաց մեծ հուկը՝ փրկեցաւ ինքն մեծ իրաշակնա,,:

1718 յուլիս 6ին, Կոլում Յափհաննես
Պատրիարքին որով, գաբճեալ Կ'այրի, բայց
Հետեւեալ տարին իսկ՝ 1719ին կը վերաշնորհ
այն, զոր գիշերանց կ'ծծէ Գրիգոր ԸՆԹ այսպիս
Պատրիարքն Երուսաղեմի³: 70 օրուան մէջ
Կ'աւարտի ամրողը չենքը³, որ կը բաշխանար
քով քով երեք եկեղեցիներէ, միջնը Ս. Աս-
տուածածին, Հարուակողմանը՝ Ս. Յակով,
Տիւխսակողմանը՝ Ս. Մարգիս, որ եւ դրսի
ժամը կը կոչուեր, կ'ըսէ խնձեան⁴: Այս շե-
նութեան մէծապէս ջանապիր Կ'ըլլան Կոլու-
մափհաննես եւ շնթայսպիր Պատրիարքները՝
որոնց աջակից կը հանդիսանան մահտեսի Սեղոսու,
մահտեսի Մելիխան Արագ օղու եւ Արագիս
Խալֆա⁵: Այդ թուականնես սկսեալ նորացէն
Առօք Աստուածածինը՝ “Մայր եկեղեցի, անու-
նով կը ճանապահի:

176 Հին պատահած հրդեհէ մը եկեղեցին
մեծագույն վլաստուելով, շուտով կը կրէ լաւ նո-
րոգութիւն մը, որուն համար մեծ փոյթ կ'ու-
նենայ Խաչիկ Փայտ, Կայրեան Յակով Պատրի-

արքի շնորհիւ Այս շենութեանը մասին հետապրդրական է Կարգդա Սարգիս Դպիր Սարաֆ Ծովհաննեւսեանի մէկ Ըլշատակադրութիւնը, որ ոռմ է ձեռաւակի՞ եւ է այսպէս.

“Յափ Փրկին 1762, իսկ Հայոց տաճառ՝
ՈՒՄԾԱՑՄԱՅ. Ժ. չեղլ “բաւ” 28, եւդ որ յինանց, յէ՛
ուրբ “թշ” երեկոյին ժամն էր 4, սիսա Հր“կել” աշխա-
ի քածեւ սուբան պայտզոր (որ է պուշտաբրան իս-
թաւութիւն), ֆիւ ետևուչիւն ինչն զիվշնամի բազմահան
պյրեց”, և անոր շառաւնկաբար այրելով անցիւ”
ոյ յ մինչեւ 1-ր (18-րդ հոյ եւելուց) զարուի եղել՝
ուստի Հայոց հիգեց”. և յետոյ զմեծամեծ պատասխ
այլ “գեց” (թ. “մէջ” այրելով եւսա մինչեւ ի հոսառ
տիպին, որ անց էր անձագիլ պատասխ տախոր առջակ
փայտից, զան պյրեց” եւս Ակին մարդաբան Ըն պա-
հան եկեղեցին, որ ի հիգետել” յանուն ամերիկնել”
ծնողին իւրայ: և ի շահեթ դիմեր 4 ժմամ շիմա
Հրակիսում պյու տեւեա 24 ժմամ:

Զինի աւուրց մետա նկը, որ էր նույն երրդը որ
յինանց, և թշ՝ օրն ինչպահութիւն՝ սահման գուշաբն
պահան նորոգել զվիք է. Եածնայ իշեղցին. զի է ժամկի
հրայրց շահ ի առջև տեղի էնդրեւթ էթ էն զի կախան
լինեց մրդ գիւղ են առերեւթ. զի՞ պո՞մ մը այ, և
զր՝ յամաւ թ զիքին են խորութ են օգնականութ ։
Հայ փառակ, և մածանան հագարաքար ։ Ցակոր անքան
պատիշագործն, եղեւ թշ մը իրաց նորոգանն, միք ի
հման շիներաց. զոր ան պահեաւ հաստատուն ամէն :

Եւ այս եւս եղել պառպն, զի ի ժմեկի հրակի-
զունք դաստիարակի պայմի բ'րկէ գհաւաշջց գործարանն
(Ձ զթաւում մայուս) որ կային ներ յեկըշչն, առ ի
օգնուի զրախայծն շնչուցածն, ի դուրս եր առեալ
առավակի թէ, բայ անեակի վեարակն այրեցաւ թնջ Նա
եւ այլ հայուցան առեցացը ի զի եկըշչն անապիրի: Խօս ի առեակի բան բանաւու, ոչ էանց առաջ եւ կը
հնադ քոյէ, եւ ինք երեալ, ի զի բը թնջնուն շնուռ խմբի՝
առ ի նկատել զհաւըն եւ շնչնըն այն խօսյն կործանեն⁶,
եւ ինքն վերառուս ի վզոյ անկիւ⁷, եւ անդամն
ի բարեկիւ⁸ եւ փշեկիւ⁹ եր, եւ եղին ի մէկ կարգաբար
իրից, եւ ատարին ի բն'կարին իւր, եւ զինի առաւրց
ենուռ մեռաւ առանձնու¹⁰.

Կը կարծեմ Ռահինք բաշան աւելի այս
շախսատակ պօստանձի պաշին գլխուն եկած
դժբախտութենէն վախնալով էր գուցէ, որ
մայր եկիցեցին նորոգութեանը խնամատու-
րութիւն կ'ընէ. պիտի ըլլայ արդեօք, որ այսօր
ալ երկնապար սնկալի պատիժով մը գառ-
նապէս պատուին Հայուն տառն ու տեղն
աւեր-աւերակ ընոր ծիւալդազանները եւ ա-
սոնց հասած պատիժներէն ուրիշներ ալ Ռահիպ
բաշյի պէս ազգուելով փութան հաւատքի
գալ, նիվզ ընել, իրենց երեսէն բազմաչարչար
իմած իմելք Հայ Ազգին ձեռք աւալու, անոր
անսահման կորուստները դարմանեյր . . . .

Հ. Արքական գլուխութեան և Ս. Եղիշեանի պաշտութեան,
1902. Եջ 269-260.

1902, 47, 368-369:

“**ԱՅստեղ եւ Տիգրան Առաջ. Հյուսնականացին**, կ.գոր. մայ 1901. էջ 129:

• 11. 1804. 129.
• 2. 1804. 129.

նաեւ Երուսաղէմատունը¹. Նյժ ատենն է, որ Նալեան Յակոբ Պատրիարք գեղցկապէս զարդարել կու առյ դրսի ժամը գտնուած Յ. Նիկոլայսի խորանը², որուն Համար Սարգիս Թափիր կը գրէ՝ իր վերոշիշած Զեռագրիս մեջ թէ ԱՌԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ դրսի դին նորոգեալ է, առլր Նիկոլայսի խորան շինմալը Խռնէլլ յունի³ Ի՞նչ, այսինքն 1712ին որ Կոյոսի պատրիարքութենէն առաջ է, ինձթեան այս շինութիւնը յիշելով, կըսէ թէ “պատճառ առեալ քանդեցին ոչ միայն զայն խորան, այլ եւ առ նասարակ զկամալը երից խորանցն եւս ի 1767 ի թուականէս ՌՄՇՁ, եւ ի 1 ամսոյն ոչպիլէվիլի, յաւուրս Դրիգուի (Պատմածեան) Պատրիարքին, եւ Ք, սուլ⁴ մուսղաֆային,⁵:

Մայր եկեղեցին 1782ին դարձեալ մազապուրծ կը լլայ ահսելի հրդեհէ մը, եւ բաւական տարիներ այսպէս մալէ յետոյ, 1819ին Անդրիանուպօլսցի Պօղոս Պատրիարքին ջանքերով կը նորոգուի լաւապէս, եւ օրուն երեք տաճարներուն օծումը մեծ Հանդիով աեղի յունենացն 1820 վետրուար 26ին⁶:

Գրմախոսարք վեց տարի վերջ, 1826 Օգոստոսի 18ին կայլի այս բոլորովին, այս անգամ Երուսաղէմատունն ու Պատրիարքարանն ալ միատեղ⁷, որոնց առաջին 1738ին հասատած էր Գրիգոր շլթայսկիր⁸, եւ յետոյ 1762—1763ին ալ մայր եկեղեցւոյն գէմը շինած էր Գրիգոր Պատմածեան, ապա Պատրիարք Կ. Պոլսոյ⁹:

Այս հրդեհէն յետոյ Մայր եկեղեցին 1828 Փետրուար 10ին կարապիտ Պատրիարքի

¹ “Յէլ-ուստրուս Գրէնու Պատրիարք Պատմածուն, Փարիզ, 1905, էջ 89.”

² “Ալքէն. Զարդ Հասանց ալքէնուն Աննեսին 1804, Հունոր Եւ. էջ 129.”

³ “Ալքուն.”

⁴ “Պատմութեանց Ա. Պերպերեանի, Կ. Պոլսոյ 1870, էջ 111-112 և 458.”

⁵ “Ալքուն էջ 200. Եւ Արիզանդրին, թիւ 2738, 1805 մերու. Փախուստ-սին Երանուպէնի է Կ. Պոլսոյ.”

⁶ “Ալքէն անոնք Երանուպէնի 1866, էջ 184-185.”

⁷ Ես կը կարծեմ թէ այս թռւականերէն շատ առաջ ԱԼ Մայր եկեղեցւոյն մօն Երուսաղէմատուն մը գոյութիւն աւենալու էր, ով Երուսաղէմի Պատրիարքներ կամ փոխարքներ կը բնակէն հօն արդէն առաջ մը, ինչպէս կը գրէ Դր. Պատրիարք Պատմածեան էր Յելշասակորաներուն մեջ (Խանոսիք, Փարիզ, 1905, էջ 89): Այս եկեղեցին 1682 թուականաւ Երուսաղէմի Մատուռարքութեան կամ փոխարքներ կոնքաւ մը և ուղարկ է Լեհաչայոց, Հարաբելլզ զանոնք նպաստէն Երուաղէմի: Այս կանակին բնադիրը կը պահուի այժմ Աթեննայի Միկնթարեած վանքը (Կայութեանց Հերուտրուց Հ. Յ. Տաշեանի, Վիեննա 1895, էջ 1034):

օրով, կը վերաշխուի ի հիմանց քարուկիր եւ հաստատ. գարձեալ կը կառուցուին քով քովի երեք եկեղեցին, որոնց մեծահանգէս օծումը տեղի կունենայ 1828 չոկտ. 14ին¹. Աշտարկնինը կը նուիրուի Ս. Աստուածածնի վերափոխման, Հիւսիսային կողմնէն՝ Ս. Խաչին, իսկ հարաւային կողմնէ՝ Սրբոց Որդուց Որոտման:

Եկեղեցւոյն այս անգամ շինութեանը կը ծախուի գրեթե 3,000,000 դրչ., որուն կէսն ամբողջ իր գրավանէն կը նուիրէ Պէզման Յարութիւն ամբոյաց², որ սատարած է մանգամայն Պատրիարքարանի շինութեան եւ 1832ին ալ Երուսաղէմատունին, ինչպէս կը յայտնէ ասոր հիւրենկալութեան դաշիճն պատին քայ զետեղուած արձանագրութիւն մը, զօր կարեւոր է սերկայացնել հոս.

Ցօղ գթութեան՝ Փրկչին խնամոց Ռապիւթեալ ի ցոյց Ս. եկեղեցիս: Խամբառ տնկոց որպէս աղքիր, Ետ Յարութեամին իւր³, Յաւել ընդ նոյն զւոդի արի⁴, Ոգել առնել միշտ զբարի Հրեշտակ կոչեալ՝ կցորդ շաւլաց⁵ Երգէն էպէ, ոգէս Եսաւու առաջաւակ, Մեզ յևսուուծոյ՝ փառաց պսակ: Անսարիկութեալ՝ սոցին յաւէտ, Յարկուն շինի՝ վայելակերտ, Յաջուութեալ՝ Տեսան Արարչին, Գեղեցկագոյն՝ քան զառաջնին: Որպէս Փինկիկ՝ ծախեալ ի բոց, Կանգնի նորոգ՝ յիւրոց մոխրոց: Երուսաղէմ գերաշխար հիկ, Ուր են բազում սիստանելիք, Անդ է վանք մեր՝ երկնահանգոյն, Ս. Յակոբայ՝ Առաքելյն: Ուր նուիրի այս շքեղ տուն Ի յաւետեան՝ Ժառանգութիւն, Մինչ այս տեղուոյն՝ էր Պատրիարք: Տ. Գարբիել տեսուչը արք:

¹ “Յարեցաց Ս. Փրկչին Ռ. կ. Հէ-ուստրուուն տարի 1900, էջ 155-156: Եւ տարի 1901, էջ 191. Եւ Աղաքունացաց Ա. Գերպէրեանի Կ. Պոլսոյ 1870, էջ 200 եւ 478.”

² “Յարեցաց 1901, էջ 191.”

³ Կափարակ Պէզման Յարութիւն Ամբոյաց:

⁴ Պատմածան ձանիկ ամբոյաց:

⁵ Հրեշտակ բառով կը յարուերէ Միկոյել ամբոյաց Փելթշան, որ առաջններուն հօտ նպաստած է Երուսաղէմատանց վերափոխման:

Եւ Պատրիարք՝ Բիշոպնդից,
Շինեալ ջանիք՝ Տեսառն Յովչանու,
Վարդապետի Զմիւռնացոյ,
Փոխանորդին՝ Աթոռին մեծի,
Երուսաղեմ՝ սուրբ Քաղաքի
Կոր օր Հունեթիւն Ցեառն տացուք,
Որ արար զայս՝ շնորհ յատուկ,
Յամի տհառն 1832 Օգոստոսի 3ին¹:

Այս վերաշնութիւնով Մայր եկեղեցին
բաւական տարիներ բոլորին յետոյ 1870ին
Խրիմեան Մկրտիչ Պատրիարքի ջանքով, իր
աւագ տաճարի դրան առջև կ'ուռեայ կաթո-
ղիկէ-աշշարակ զանգակատուն մը, վրան ալ
ժամացյց մը մեծ, եւ 1902ին Օրմանեան Մա-
ղաքիա Պատրիարքի ժամանակ կը կրէ գեղեցիկ
ու կատարեալ նորոգութիւն մը, առատաձեռն
նորիատութեամբ վանեցի վաճառական Ամբա-
տեան Մանուկ աղայի, նշակէն կը կարդանք՝
այժմ եկեղեցին ճակատը:

Յաճախագէպ Հրդեշներէ աճիւացած ու
վերապրած այս Մայր եկեղեցին, որ իր բազ-
մագարեան հնութիւնովը Կ. Պողոսյ Հայութեան
անցեալ ու ներկայ կեամբին նուրբական մէկ
թանգարանն է այսօր, աղօթքի ու խոնկի սրբա-
վայր մը ըլլալէ զատ, եղած է նաեւ ազգային
կրթութեան օրբան, ու ազգային մեծ ժողով-
ներու, նշանաւոր շարժութերու ալ՝ մերթ ու-
րախ եւ մերթ տիսոր հանդիսավայրը:

Տեսանք՝ որ 1480 թուրին արդէն ունեցած
է սա իր ծոցին մէջ անկիւն մը, ուր Մատթէոս
վարդապետ կ'ուսուցանէր աշակերտներու, որով
կ'ապացուցուի թէ ժամանակի ընթացքին մէջ
թերեւս գագրած չէ այս իր մէջ ուսման ջամբիւ
մայր գպրոց ունենալէ, որուն մասին դժբախտա-
բար որոշ յիշատակութիւն մը չըւնիմք:

Սակայն կըլու Յովչանուն Պատրիարք,
ինքը ուսումնական եւ գրասէր մարդ, հնու-
րանսակիրութեան եւ ազգային մատենագրու-
թեան ջահալոյց կենդրոն մը ստեղծեց: Բաց ի
Տպարանէ, զը պիտի տեսնենք յետոյ, եւ վար-
ժարանէ մը զոր 1719ին հաստատած էր
իւսկիւտարի մէջ², Ա. Աստուածածնին եկեղեցւ յն
մէջ կը հաւաքէ գիտուն լեզուագէտ վարդապետ-

ներ, ինչպէս Ղուկաս Վարդապետ Խարբերդցին,
եւ հայերէնի թարգմանել կու տայ կարեւոր
երկեր³:

Ճն կը հաստատէ թանգարան մը, կը
ճոխացնուն զայն իր ունեցած բազմահատոր
գլուխովով եւ զոր կը կտակէ յետոյ Ա. Աս-
տուածածնին եկեղեցւ յն⁴: Այս թանգարանը
կոլոսի մահէն յետոյ աւելի կը հարստացնէ
շալեան Պատրիարք իր ճոխ Մատենագրարա-
նով, եւ զոր ինքն ալ կը թողու Մայր եկե-
ղեցւ յն⁵:

Կոլոսի եւ Նալեանի թողած բոլոր գիր-
քերը 1877ին ամբողջապէս կը փոխադրուին:
Ղաղամիսյ Ազգային Մատենագրարանը⁶:

(Ըբուժականիւմ:)

ՏՕՀԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՒՂՑՈՒՄՆԱՆ

1. ՄՐց 8-րդ շ-յ. 21-րդ տրոց. Հ. Յաշեանի,
Վահանա. 1895, էջ 569, և. "Կուրու Յու: Գորդուր, Բար-
դէ Ա. Վ. Վահանա 1904, էջ 41-50: Կենսագրութիւն Ասր-
դին Արքուն: Սահմանադրի:

2. Կուրու Յ. Յուրիսուր, Բարդէն Ա. Ի. Վ. Վահանա,
1904 էջ 102:

3. ՄՐց էջ 103-105:

4. ՄՐց. էջ 105-107:

5. Մերթիւն անխորդ Թուոյն մէջ (էջ 338) Կ. Պոլոյ
Պատրիարք Խոհա Յայիաննեն Վարդապետի մասին
զրուած անօնթութիւնը տեսնելով Գերյ. Հ. Գր. Գա-
լէ Միքարան, այս յաշնեց թայսանոր ամսնատ-
պիթիւն թէ յապաշտուն և թէ նոր գրողներու
անմտարութեամբ, իրեւ սնջոն մէկը, եւ (Օթքան
Ձէւ արի խօսք անմիջը Վերպով Կարքած.. Տակը-
սալով) այսէն նուռա ներկայացնաւ է: Մինչըն
ասատուածարան բանակեւ աղղեցիւ մարդ էր եւ շառա-
մեծ ին իսպացած է ազգին մէջ. ի մասնաւորի կաթողիկէ
չայիրու պատութեան մէջ, ինչպէս իրեն պատրաստու
ակ. Պոլոյ Հայերու պատութեան, մէջ ցոյց պիտի տայ:
Մոր ինդանքին վայ: Հ. Գայցմենարեան մեծ տրամա-
դրութեան յանձնեց Յովի: Խոհա եւ ժամանակակից
Զաքարիա Վանցի Պատրիարքնորդ վենսպարութիւն-
ները, ինչպէս նաև ուղիւնոր կմսագրութիւնները պա-
տրաստ է տարա: Եկաէտն եւ տեղեկութիւնները տա-
կակին լրացուցած շուլայ: Առաջիկա տարոյ առաջին
թուն սկսեա թանի մը թուներու մէջ պիտի հրատարա-
կնը զատոնք:

ԽՄ:

1. Այս արձանագրութիւնը Ա. Ալպայաննեան հրատա-
րակած է մի անգամ իր "Փափառաբարենիւն Երևանցիք"֙
է Կ.Պուրակ յօդուածնի մէջ: (Բնակչութեան թիւ 2738:
1905 Մեծամուլ:)

2. "Պատրի. Հայոց Զամեան Հատոր Գ. էջ 775: